

ՕՏԱՐԱԶԳԻ ՀԻՆ ԵՐԿՈՒ ՀԱՅԱԳԻՏՏԻ

Քանի որ բարեգրով ձեռք մը ջանքով հաւաքած է ո՛ր և ի՛նչ հետազոտութեանց վկայութիւններ, մեծ թէ փոքր, որք հայկական լեզուի մասին եղած են Եւրոպիոյ մէջ, աւելի հարկ կը զգացուի՝ պատրաստուած պատկերին վրայ վրձին շարժել՝ կամ նուազ գոյնը կենդանացնելու, կամ պահանջուած պակասը զունաւորելու: Ժամանակին ընթացքին մէջ այնպիսի հետազոտութիւններ կը գտնուին, որք այսօր դիւրին կը համարուին, բայց հին ուսումնասիրաց ցաջարտութեան ապացոյց են, որովհետև ոչ միայն այդ հետաքննութիւնք փորձուած չէին, այլ նաև աւելի փշալից էին. և աշխարհի մէջ կը գտնուին այնպիսի համբաւաւոր անուններ, զորս պինդ կամ թոյլ կապերով՝ հաճոյք մ'է կցել հայ լեզուն սիրողաց անուններուն հետ: — Այս յառաջ բանիկո կարծես աւելորդ էր, և թէպէտ կարճ, բայց շատ իսկ երկար կրնայ ըսուիլ:

Յովհաննէս Լէյդըն (John Leyden), ինչպէս յայտնի է շատերուն՝ սկզբագի մ'է, եռանդուն սիրող արեմտեան և արեւելեան հմտութեանց, որ թէպէտ և սակաւատե կեանք ունեցաւ (1775, 25 Ագոստ. 1814), բայց եկամուտ թողուց այնպիսի ժառանգներու ձեռք, որք գիտցան զայն շահաւէտ ընել: Միշտ պիտի յիշուին իւր Հնդկաչինաց լեզուներուն վրայ գրած բանասիրութիւններն. ինքը շատ անգամ առաջին եղաւ անտաշ քարի մը վրայ դուրը գործածելու, և անկից կերպարանք մ'առաջ բերելու:

Արդէն շատ գիտութեանց հմուտ և գիտցածն աւելցնելու փափաքող՝ գնաց Հընդկաստան, օսակից կը գրէ իւր Բալլանտայն (Ballantyne) բարեկամին, 1805 տարւոյն հոկտեմբերի մէջ.

«Այն լեզուներն՝ որք իմ ուշադրութիւնս գրաւեցին՝ այս տեղ հասնելէս վերջը՝ են Արաբական, Պարսկական, Հընդաստանեան,

Մահրաղական; Տամիւեան, Տելինգեան, Կանարեան, Սանսկրիտ, Մալայալամ, Մալայիան և Հայկական լեզուներն»:

Կարգէ զուրս հաստատ յիշողութիւն ունէր և մեծ յարատեութիւն հաւաքելու այնպիսի գանձեր՝ որ մտացը մէջ մնայուն պիտի լինէին. սոր էր հանձարն իմանալու, բնարելու, կազակցելու իրարու հետ գաղափարներ ու գաղափարաց նշանները: Այս ամէն ձիրքերս զարդարուած կամ մանաւանդ ըսեմ՝ զօրացած էին նաև բանաստեղծական խանդով՝ որով միշտ ոգևորուած էր: Երբ ինքը կը վկայէ թէ հայերէն լեզուն ուսեր էր, պէտք ենք ըսածին հաւատալ:

Յակոբ Գիւպոնն (Jacques Duperron, 1556—1618), ինչպէս կ'աւանդուի, զեռ տար արեւելեան եղած տուն շատ խորին հրմտութիւն ունէր լատին լեզուի ուսման մէջ, և ստանց ուրիշէն առաջնորդուելու՝ ուսաւ նաև յոյն և եբրայական լեզուներն: Այս գիտուն աստուածաբանին վարքը, որ աստուածաբանից ոմանց թեր և այլոց դէմ ճարտարաբան պատերազմ մղեց, լաւ ծանօթ է, զուցէ իւր գրուածներէն աւելի, որք բազմաթիւ են և հետուէ յարգուած: Ով որ գննելու լինի երեք մեծ հատորներու մէջ՝ որ լոյս տեսան ի Պարիս 1620—1622ին, գուցէ գտնէ ինչ որ ինքը կը հաստատէ կամ կը ցուցնէ իւր ըրած ուսման մասին հայ լեզուի նկատմամբ: Էս գոհ կը լինիմ օրինակելով միայն քանի մը տղերք այն գրքոյկներէն մէկուն մէջէն; որք հանճարեղ և հմուտ անձանց մտածութեանց ուղեծուծը յառաջ կը բերէին: Հաւաքուած տերկներ են, բայց ծառէն կորզուած լինելով՝ չեն թողուր գուշակել անոր բարձրութիւնը, այլ և

1. The languages shet have attracted my attention since my arrival have been Arabic, Persic, Hindostani, Mahratta, Tamal, Telingga, Canara, Sanscrit, Malayalam, Malay and Armenian. — Նամակը տպագրած է Վալտեր Սկոտի՝ Լէյդընի վրայոք գրածին աւելի, զոր կը գտնենք կենսագրական Յիշատակարանք գործոյն մէջ. Տպ. Պարիսեան, Գալիենեան, 1836, էջ 190. Ա. Հատոր:

ծաղկածութիւնը. բայց կ'օգնեն գործը շուտ վերջացընելու. և մենք կը գտնուինք ջանասեր և շուտափոյթ մարդկանց աշխարհի մը մէջ:

Ահաւասիկ կարդինալին խօսքերու քաղաածն (*Perroniana et Thiana*. տպգր. Գ. — Կոլոնիա Արդիպիւնա, 1694, էջ 24).

« Հայք ». — Իրենց լեզուն այնքան զըժուար չէ. սեփական գիր ունին. քիչ մը բան կը հասկընամ ես: կը գտնուի Եւսերիոս մը հայերէն՝ վատիկանի գրատան մէջ, զոր ես տեսեր եմ. եթէ գիտնայի թէ Սկալիգեր զայն տպէր՝ ապահով իրեն ձեռքը կը հասցընէի »:

Քիչ մը բան կը հասկընամ ըսածն՝ արդեօք գիրերնուն համար ըսած է թէ լեզուին. և զայն դիւրին գտնելն արդեօք չի՞ ցուցընել թէ իւր գիտութիւնն շուտով սկզբնական տարերաց մէջ կանգ կ'առնու: Եւ արդեօք յարմար գործիք էին՝ ինչ որ հայ լեզուն հետաքննող հմուտ անձի մը բնծայուէին 1500ին մէջ և 1600ին առաջին տարիները, և կամ արդեօք պիտի ունենար Սկալիգեր ամէն բանալիներ բանալու համար այն գանձը՝ զոր իրեն պիտի ցուցընէր և բնծայէր կարդինալն:

Բայց փոխանակ այս հարցումներու պէտք է ուրիշ գիտողութիւններ ընել: — Եւսեբիոսի վատիկանեան ձեռագիր օրինակի մը ոչ ոք բնաւ յիշատակութիւն ըրած է. ուստի երկու ենթադրութիւնք կը ծագին. կամ կարդինալն հայերենի քիչ ծանօթ լինելով գերք մը ուրիշ զբքի հետ շփոթած լինի, և կամ բողոքովին հաւատք ընծայելով իւր վըկայութեան՝ ետէ լինի գտնելու կորսուելուն կամ գոյցուելուն ժամանակն ու եղանակը: — Գուցէ նորանոր հետախուզութիւնք օգուտ

1. ARMÉNIENS. — Leur langue n'est pas tant difficile, le caractère est particulier: j'en entends quelque chose. Il y a un Eusèbe arménien en la Bibliothèque Vaticane que j'ai vu: si j'eusse pensé que Scaliger l'eût dû imprimer, je le lui eusse bien fait avoir. — Մէ և նայն կերպով ուրիշ նախընթաց տպագրութեան մէջ ալ. Perroniana, sive excerpta ex ore Card. Peronii. Genovæ, 1699, 23.

բերեն. առ այժմ կը նշանակեմ գիտաւոր ենթադրութիւն մի հմուտ բարեկամս հայր Բարսեղ Սարգիսեանի, որ կը համարի թէ կարելի է Դիւպեուսն Վատիկանի մէջ տեսած լինի Անեցույն օրինակ մը՝ որ Եւսերիոսի համառոտութիւն մ'է: Սակայն որ և է կերպով՝ այս հուսանող զբոյցներն պէտք չեն օրոյ մէջ ցնդիլ:

b. 322 u

ՄԱՌԻՐ ԷՄԵՆ ԳՐԱԿ ԲԱՍՏՐԱՊԻՊԻ

ՆՈՐ ՀԱՐԾՄԱՌԻՆՔ

1. Ե ՆԻ Ն ԳՐԵՐՈՒ ԸՆՁՈՒՐԸ

Մեր ազնիւ բարեկամներէ միմ իւր մամակիմ մէջ հետեւեալ հարցումն ըրեր է. Սոքրանեցաւ կի՞ն մէջ հրատարակելու համար:

« Կը փափայէի հարցում մ'ըմել Բագմաւ վիպի ըմթերցողաց. — այս է. հայերէմ ե եւ ո գրերն իմնալէս հնչուած եմ ի հմուտ. իմնալէս կը հնչուիմ այսօր մեր այլ եւ այլ բարբառներու մէջ. մշմարիտ է թէ ե եւ է կամ ո եւ օ տարբեր հնչումներ ունիմ. և գիրն ալ հաւասարապէս ի՞նչ չի՞ հնչուիր, եւ օ՝ եօ »:

« Բաւական հետաքրքրական խնդիր է այս կարծեմ եւ արժամի այս մասին քարտէս տեղեկամարու »:

2. ՀԱՅԳԱՅԱՆ ԵՆԻՆԵՑԻՈՑ ՂԱՏԱՐԱԳԻ ՕՐԵՐԸ

Բարձալի էր իմանալ Սոքրանեցակի միջոցաւ թէ արդեօք հայկական եկեղեցւոյ պաշտօնեայք լըմթայս դարուց, բաց ի տէրուական տօմից, միայն կիրակի և շաբաթ օրերը պարտաւոր էին պատարագել: Թէ մա և սրբոց տօմի օրեւ ըլ. — Սրդեօք ստեմայն քահանայք պարտաւոր էին յիշեալ աւուրց մէջ պատարագելու, թէ միայն մի քահանայ. — Թիւ պատարագ մատուցանելու սովորութիւնը, որ այժմ կայ կաթողիկեայ հայոց մէջ, որ դարէմ մուծուած է: